

ANSSI HALMESVIRTA–KUSTAA H. J. VILKUNA

A születőben lévő public history

Az emlékezetteremtés kutatásának új megközelítése*

Tanulmányunk egyfajta sémát kínál ahhoz, hogy elemezhető legyen a public history jelensége, különös tekintettel az emlékezet nyilvános teremtésének a folyamatára. Az írás két részre oszlik: először megfogalmazunk hat tézist a public historyt és az emlékezet teremtését általánosságban illetően; majd hozunk néhány példát, amelyek főleg Finnországot, részben Európa más országait érintik. Végül módszertani javaslatot fogalmazunk meg az emlékezettanulmányok sajátos témaköréhez, az emlékbeszédeknek a vizsgálatához.

Először meg kell határozni a public history fogalmát. Olyan nem akadémiai történeti diskurzusokat értünk rajta, amelyek történelmi érveket és nézeteket használnak vagy használnak ki politikai és ideológiai célokra.¹ Jellemző esetként említhetők a mindennapos történelmi viták és összetűzések a különféle médiumokban vagy politikusoknak a történelmet illető bombasztikus megnyilatkozásai. Az utóbbira jó példa a finn államelnök nemzethez intézett szokásos újévi tévébeszéde, amiben az ország számára pozitív üzenetet sugalló „sikersztorivá” forr össze múlt, jelen és jövő. Az ilyen megnyilatkozásban rejlő retorika többnyire az úgynevezett „banális nacionalizmusnak”,² annak az ideológiai szokásrendnek a kifejeződése, amely a már kialakult, megcsontosodott nemzetet segíti életben tartani.

---

* Az írás a Finn Akadémia „The Cults of National Lights, Finland and Hungary ca. 1750–2000” című projektje tervének (Kézirat. University of Jyväskylä, Dept. of History and Ethnology, 2011. szeptember. Társszerzők: Anssi Halmesvirta–Kustaa H. J. Vilkuna.) javított és bővített változata.

1 Vö. *Jeremy Black: Using History*. Hodder Arnold, London, 2005. 1–12. A public history mindennapi használatáról: *Jill Liddington: What is Public History? Publics and their Pasts, Meanings and Practices*. *Oral History* 30. (2002) 1. sz. 83–93. A public history tanulmányozása és oktatása az Egyesült Államokban és Kanadában már bevett gyakorlatnak számít. Ld. egyebek közt a National Council of Public History honlapját: naph.org/cms/what-is-public-history. Két folyóirata van a területnek, a *Public Historian* és a *Public History Review*. Európában a public history-kutatás éppen csak a kijegecesedés állapotánál tart.

2 A fogalom meghatározásához ld. *Michael Billig: Banal Nationalism*. Sage, London, 2011. 6–7.

Public history és az egymással ütköző emlékezetek

A public history és az emlékezetteremtés fogalmi vizsgálatát tekintve hat, egymással összefüggő pontban összegezzük főbb megállapításainkat.

Első tézis. A public history felemelkedése a nemzetépítés (és -bontás) munkájával kapcsolódik össze, ezért vizsgálnunk kell azokat a mechanizmusokat, melyek révén a nemzet igencsak elvont eszméje hatásosan kommunikálható.³ Így tisztázható végül, hogy miként keletkeznek az egyes kollektív identitások, hogyan jönnek létre a múlt új emlékei és mi módon kelnek új életre a régi emlékek a public historyn belül zajló eszmecserék során. Ennek egyik modern dimenziója a nacionalista mítoszteremtés aktusa. Mint köztudott, a nemzetek vezetői otromba hazugságokat vagy többé-kevésbé kitalált történeteket adnak elő népeik nemzeti múltjáról, és ennek nyomán hamis kollektív közös emlékezetet teremtenek.⁴ Ennek során elhallgatják nemzetük bizonyos múltbeli dolgait: a roppant hazafias kollektív emlékezetet ápoló oroszok például egészen a közelmúltig tagadták, hogy a Vörös Hadsereg rátámadt volna Finnországra a Téli háború alkalmával. Azt állították e helyett, hogy Finnország provokálta ki a lépést. Más alkalommal olyan érdemeket tulajdonítanak a saját országuknak, amelyek azt valójában nem illetik. Az oroszok például még mindig dédelgetik azt az eszmét, mely szerint a Vörös Hadsereg úgymond „felszabadította” Kelet-Európát 1944–1945-ben, függetlenül attól, hogyan interpretálják a „felszabadítottak” ezt az eseményt és milyen rövid ideig tartott valójában az így elnyert „szabadság”. A cél ez esetben egyfelől az, hogy megteremtsék a félrevezetően „nemzetnek” titulált közösség kollektív identitását, amire égetően nagy szükség van a nemzetállam kiépítése és fenntartása érdekében. Amikor egyes hazafiak arra mutatnak rá, milyen fontos kollektív emlék a finnek számára a Téli háború, mélyen meg vannak róla győződve, hogy ez az esemény tartós hatást gyakorolt a finn nemzeti közösség öntudatára; ennek a jegyében kívánnak emlékművet emelni a Téli háborúnak Helsinki egyik központi fekvésű terén. Az emlékezetet meghamisítók által ekként végrehajtott identitásképzés a nemzetállam dicsőítését és tisztára mosását célozza amellet, hogy befeketíti a rivális vagy az ellenséges államokat; az utóbbiak lekicsinylése és ugyancsak sötét színekben való ábrázolása kedvezőbb színben tünteti fel a saját nemzetet. A finnek például az 1920-as és 1930-as években nemcsak hogy oroszellenesek voltak, de egyenesen mélységesen gyűlölték az oroszokat.

Az emlékezetben gyökerező és abba egyúttal mélyen beépülő ilyen és hasonló mítoszok és sztereotípiák kitalálása csak úgy vezet sikerre, ha valótlan mondanak a történelemről és persze a kortárs politikai eseményekről szintúgy.⁵

3 Ludmilla Jordanova: *The Practise of History*. Edward Arnold, London, 2000.; *Uő*: Public History. *History Today* 50. (2000) 1. sz.

4 Vö. C. A. J. Coad: *Messy Morality: The Challenge of Politics*. Clarendon, Oxford, 2008. különösen az 5. fejezet; *Martin Jay*: *The Virtue of Mendacity: On Lying in Politics*. University of Virginia Press, Charlottesville, 2010.

5 Az emlék és a történelem közötti viszonyt illetően ld. *Allan Megill*: *Historical Knowledge, Historical Error*. University of Chicago Press, Chicago–London, 2007. különösen az első rész.

Ahogy Ernest Renan annak idején megfogalmazta: „A történelmi tévedés létfontosságú tényező egy nemzet kialakításában.” A franciák 2005-ben erős szükségét érezték annak, hogy törvénybe iktassák (!) nemzetük múltjának pozitív képét; törvény útján tették kötelezővé, hogy a középiskolai tankönyvek kellően nagy súlyt helyezzenek a francia gyarmatosítás dicsőséges vonásaira. A francia nép, úgy tűnik, szomjúhozza ezt a mítoszt, és egy minden tehermentől „megtisztított” múlttól akarnak csupán tudni. A franciák ugyan bevallották, hogy a II. világháború idején működő Vichy-kormányé a felelősség a zsidók koncentrációs táborokba hurcolásáért, a francia gyarmati adminisztráció által Kongóban elkövetett bűnököt azonban nehezükre esett elismerni. Hasonló feledékenység jellemzi a finnek is, akik látható módon ki szeretnék törölni emlékeik sorából a megszálló finn haderők által 1941–1944 során Kelet-Karéliában létesített koncentrációs táborokat, ahol etnikai tisztogatás is folyt.⁶

A nemzeti elitnek a saját nemzetközi legitimációjuk végett is teremtenek nemzeti mítoszokat. Olykor kevés haszon származik azonban belőle, hiszen nem egyszerű olyan történetekkel becsapni a külvilágot, amelyek feltűnően különböznek a történelmi események igazi vagy reálisnak tetsző képétől. Néha mégis figyelemre méltó sikereket érnek el e téren. Gondoljunk a befolyásos diaszpórával rendelkező államokra, melyek külföldön élő polgárai megismertetik és elfogadtatják ezeket a mítoszokat azon országok polgáraival, ahol élnek. Az eset bizonyos legeklatánsabb példája Izrael és az amerikai zsidó közösség. A cionisták fő célkitűzése egy önálló zsidó állam létrehozása volt Palesztinában; ennek során nagyszabású etnikai tisztogatást hajtottak végre az évszázadok óta ott élő arab népesség körében. 1948 elején nyílt meg a lehetőség a palesztinok kiűzésére, amikor az Egyesült Nemzetek Palesztina két államra való felosztásáról szóló döntését követően kitört a háború a palesztinok és a cionisták között. A cionisták mintegy 700 000 palesztint telepítettek ki az újonnan alapított Izrael területről, és következetesen megakadályozták, hogy a kitelepítettek visszatérhessenek az otthonaikba a harcok elültével. Nem meglepő, hogy Izrael és amerikai barátai minden követ megmozgattak 1948 után annak érdekében, hogy a palesztinokat tegyék felelőssé a saját elűzetésükért. Az ennek során megalkotott mítosz értelmében nem a cionisták zavarták el a palesztinokat addigi földjeikről, hanem a szomszédos arab országok tanácsolták nekik, hogy távozzanak el onnan, mivel arab seregek szerettek volna bevonulni a területre azzal a kifejezett céllal, hogy a Földközi-tengerbe űzzék a zsidókat. E történet szerint azt mondták tehát a palesztinoknak: ha majd elzavarták a zsidóságot, a palesztinok is hazatérhetnek. Nemcsak Izraelben, hanem az Egyesült Államokban is közel négy évtizeden át széles körben készségesen elfogadták ezt a magyarázatot, aminek a nemzetközi közvélemény meggyőzésében is kulcsszerepe volt, és azt sugallta: Izrael valójában pártolja a palesztinokat a velük folytatott küzdelmekben. Sok vita folyik manapság e körül a kérdés körül részben azért is, mert a palesztinok egyre

⁶ A részletekre ld. *Antti Laine*: *Suur-Suomen kahdet kasvot: Itä-Karjalan siviiliväestön asema suomalaisessa miehityshallinnossa. 1941–1944.* Otava, Helsinki, 1982.

jobban hallatják a hangjukat a velük kapcsolatos eszmecserében; részben pedig azért esik róla mind több szó, mert néhány tudós megkérdőjelezte az Izrael alapítását övező történelmi mítoszt. Az izraeliek többsége és az őket támogatók azonban, ebben nincs is semmi meglepő, jottányit sem változtatnak a véleményükön, sőt inkább megsokszorozzák az erőfeszítéseiket e történet széles körű elfogadtatása érdekében.⁷

A nemzeti eredetmítosz sulykolása Finnországban is kapós tevékenység, noha összehasonlíthatatlanul békésebben zajlik, mint Izrael esetében. Köztudott, hogy a Kalevalának nevezett hely vagy ősi közösség, vagyis a finn kultúra bölcsője, ami állítólag Orosz-Karéliában volt, egyáltalán nem is létezett. Sok finn ennek ellenére olyan emlékeket őriz vele kapcsolatban, amelyek szóbeli hagyományként generációról generációra szállnak tova. Nyilvánosan is gyakorta előadják a *Kalevalát*: népzenei fesztiválokon eléneklik a finnek régi rúnáit, vagy „realista” filmeket készítenek a *Kalevala* hőseinek a kalandjairól. Mindez egy inkább ártalmatlan, jóllehet naív kulturális „revival”-mozgalomnak a része, amely arra irányul, hogy terjessze a múlt minden különösebb történelmi alapot nélkülöző képét. Amikor megkérdezték a finneket arról, hogy milyen képet őriztek meg leginkább az emlékezetükben, kiderült, Akseli Gallén-Kallela festményei közül származik ezek többsége, mely képeket ugyanakkor a *Kalevala* témái inspirálták.⁸ A szóban forgó képek lényeges részét képezik egyfajta nemzeti fotóalbumnak, amely mélyen bevésődött a finnek kollektív emlékezetébe. Napjainkban is bárki dönthet úgy, hogy emlékezik vagy nem emlékezik a Kalevalára, valójában azonban minden finn a mai napig öntudatlanul is hozzájárul a mítosz jelentésének a kialakításához.

A Kalevala-mítoszoknál politikailag komolyabb a finnek számára a független finn állam eredetmítosza. Az utóbbit Urho Kekkonen államelnök hozta létre, ő fogalmazta meg hivatalosan. A nemzethez intézett, a finlandizációt kifejtő és az 1960-as évek közepén elhangzott beszédében azt állította Kekkonen, hogy az állami függetlenség Lenin ajándéka volt Finnországnak, hiszen egy 1917. december végén Szentpéterváron aláírt és az ország függetlenségét deklaráló egyezményből következett végül.⁹ A finlandizálás, a fogalom a német politikai szóhasználatban gyökerezik egyébként, mint politikai program és valóság szorosan ehhez a történelmi mítoszhoz kötődött tehát. Kekkonen idézett megnyilatkozása az 1948-as Barátsági, Együttműködési és Kölcsönös Segítségnyújtási Szerződésben kinyilvánított szovjet–finn barátságot volt hivatva megpecsételni. A mítosz értelmében nem válhatott volna függetlenné Finnország a cári rendszer megdöntése nélkül. Nagyon sok erőfeszítésébe került a történészeknek, hogy érvénytelenítsék a múlt ezen politikailag elfogult beállítást. Meglehetősen

7 Vö. *Rashid Khalidi*: The Iron Cage: The Story of the Palestinian Struggle for Statehood. Beacon Press, Boston, 2006.

8 *Matti Kuusi–Pertti Anttonen*: Kalevala Lipas. Finnish Literature Society, Helsinki, 1985.

9 *Anssi Halmesvirta*: Finlandizálás, a hideg béke és az intő magyar példa. Debreceni Disputa 6. (2008) 9. sz. 5–9.

későn, 2008-ban, tehát jóval a Szovjetunió összeomlása után lehetett csupán kerülés nélkül a közvélemény tudomására hozni, hogy Lenin nemzetiségi politikája korántsem a független szomszédos országok kialakítását célozta; arra irányult valójában, hogy a jövő alkalmas pillanatában a Szovjetunió ezeket az országokat, beleértve Finnországot is, könnyűszerrel bekebelezhesse. Leninnek a finn történelem kritikus időszakában játszott szerepét megcáfolták ugyan ily módon, Kekkonen emléke ennek ellenére pozitív maradt a finn köztudatban; egyedül ő menthette meg ugyanis Finnországot a hidegháború viharában azáltal, hogy Lenin felhasználva hatott a szovjet vezetők érzelmi világára.¹⁰

A múlt mitizálására és egy hamis emlékezet megteremtésére számos más példa is kínálkozik. Hadd említsem azt az esetet, amikor a tárgyi vagy a történelmi források által megcáfolt emlékekhez való görcsös ragaszkodás sikeresen életben tart egy meggyőződést a múlttal kapcsolatban. Kelet-Finnország Lappeenranta nevű városában sokan igaznak tekintik azt az „emléket”, hogy mintegy 300, a keleti frontról megszökött katonát végeztek ki a környéken. Egyesek még ismerni vélték azt a helyet is, ahol a holttesteket elföldelték; olyan biztosak voltak az emlékekben, hogy követelték, exhumálják a katonákat, és temessék el őket a megfelelő tiszteletadás kíséretében. A helyi hatóságok haboztak lépni az ügyben, erre sajtókampány indult, hogy anyagi támogatást szerezzenek a kormánytól az akcióhoz. Össze is gyűlt némi pénz, majd elkezdték feltárni az állítólagos tömegsírt, de semmit sem találtak, a hivatalos iratok pedig semmiféle támpontot nem adnak a feltételezés alátámasztására. A kivégzés és a titkos tömegsír „emléke” azonban ennek ellenére ma is tovább él a helyiek kollektív memóriájában.

Második tézis. A public history könnyűszerrel használható politikai célokra, és ez okból nagy érdeklődésre tart számot; jótékonyan segít egyes pártpolitikai törekvéseket, következképpen fontos szerep hárul rá a hatalmi játszmákban, valamint a politikai értékek reprezentációjában. Ismét hazai példát idézve, a most zajló finn elnökválasztási kampányban az Európai Unióba történő belépés kurrens történelme (1995) élesen eltérő megvilágítást kapott az egyik és a másik oldalon. Az uniópárti többség jelöltjei (értelmiségiek, a városi polgárság és a munkásosztály) pozitív fényben látják ezt a fejleményt, a mezőgazdasági népeség unióellenes jelöltjei és az úgynevezett „igazi finnek” viszont súlyos hátrányok tömkelegét kapcsolják vele össze. A téma különös aktulitását adja Dél-Európa kritikus gazdasági helyzete; a finnek pillanatnyilag mélyen megosztottak ebben a vitában. A Finnország európai uniós felvételével kapcsolatos és korántsem egyöntetű emlékek ilyenformán a tényleges politikai megosztottságot tükrözik vissza: az utca embere a public history egyik vagy másik történelmi magyarázatát teszi emlékezte anyagává, amely így a politikai beállítottság függvényeként ölt végső alakot.

Harmadik tézis. Létezik a public historynek egy olyan radikális vagy ellenzéki reprezentációja is, amely szemben áll az emlékezés, a megemlékezés és a nyil-

¹⁰ *Anssi Halmesvirta*: Lenin és Mannerheim: két kultusz. *Rubicon* (2007) 9. sz. 54–59.

vánosság állami (vagy egyházi) vonalával. Példaként álljon a szülőfalum esete. A közép-finnországi Savóban található Kiuruvesiben máig élénk a vörösök (a szocialisták és a kommunisták együtt a kiscgazdákkal) és a fehérek (a polgárság és a nagybirtokosok) között 1918-ban kirobbant polgárháború emléke, amelyben számos német katona is tevőlegesen részt vett. A vörösök 1918 tavaszi vereségét követően kezdetét vette az úgynevezett fehérterror; szülőfalum temetőjének a közelében kivégeztek néhány vörös katonát, a holttesteiket azonban egy messzi erdőben földelték el, s ebből alakult ki végül a „vörös” temető. A „vörös” emlékek 1990-ben éledtek újra, amikor a helyi szocialisták javasolták a falu közgyűlésében, hogy emeljenek emlékművet a vörösöknek kivégzésük helyszínén. A közgyűlés szélsőjobboldali tagjai erősen ellenezték ezt a kezdeményezést, mert úgy találták, a fehérek temetőjéhez túl közeli „vörös” emlékmű „sérténé” a polgárháború ott eltemetett fehér mártírjainak az emlékét. Olyan súlyos problémává duzzadt végül az ügy, hogy némi csetepaté után a vörös emlékmű ötletét elvetették, mivel a falu közgyűlésének a többsége leszavazta a javaslatot. A vörösök pedig úgy döntöttek, hogy egy saját, távolabbi temetőjükben emelnek majd emlékművet a kivégzetteknek. A polgárháború egymásnak ellentmondó két interpretációja élt tovább ily módon a faluban függetlenül attól, hogy a hivatásos történészek jó ideje egyetértenek egymással a történetekkel kapcsolatban.¹¹

Negyedik tézis. A public history a múlt szereplőit többnyire „győztesekre” (nagy emberek, hősök, bölcsék, kultikus alakok) és „vesztesekre” vagy „áldozatokra” (antihősök, közellenségek) osztja; ezáltal erkölcsi különbségeket is feltételez a valamikori szembenállók között. A helyzet pregnáns módon fejeződik ki azokban a vitákban, amelyek a hősöknek állított szobrok körül zajlanak. Jól példázza ezt a közelmúltból Ronald Reagan korábbi amerikai elnök szobrának az elhelyezése Budapest egyik központi helyén (a Szabadság téren). A szoborállítás támogatói azzal érveltek a közvélemény meggyőzése érdekében, hogy a szobor nemcsak a magyaroknak a szovjet „gyarmati” uralom alóli felszabadulását jelképezi, hanem annak a szimbóluma is egyúttal, hogy Reagan szabadította meg egész Európát a kommunizmustól. A kommunista „vesztesek” szobrait ezzel szemben eltávolították a városból, és egy távol fekvő szoborparkba vitték őket, ami a szocialista nosztalgiahamisítók kultikus kegyhelye lett azóta. Ugyanakkor biztosak lehetünk benne, hogy Gorbacsovnak nem lesz szobra Budapesten. Mindezek ismeretében könnyen előfordulhat, amire finn és magyar példák egyaránt utalnak, hogy amíg egyes múltbeli (történelmi) személyiségek emlékét elfojtják, addig másokét felélesztik attól függően, hogy a politikai paletta melyik pontján áll (állt) az illető, továbbá hogy mit választanak a hatalom aktuális gyakorlói a múltból, amivel legitimálni kívánják magukat.

A kommunista hősök kultuszának eltűntével kapcsolatos másik kézenfekvő példa az észtországi Tallinnban folyó vita egy bronzszoborról. Az észtek azt követelték, hogy távolítsák el a szovjet háborús hősök szobrát a város egyik főteré-

¹¹ Minden, az esettel kapcsolatos információ szülőfalumban készített interjúkon, valamint a helyi sajtó (*Kiuruvesi*) egyes közlésein alapul.

ről, mondván, „sérti” az ész t függetlenségi eszmét. Nem akarták többé látni a „felszabadítókat”, akiket az „elnyomás” jelképeiként tartanak számon. Az ész-tországi oroszok azonban továbbra is saját hőseikként tisztelik őket. Néhány erőszakos megmozdulást követően a szobrot végül áthelyezték egy kevésbé feltűnő helyre. Ugyanakkor a történelmet és a különböző kultúrák ellentmondásos emlékeit Észtországban továbbra is készakarva arra használják, hogy szítsák általa az ellentéteket az ész-t többség és az orosz kisebbség között.¹²

Finnországban viszont épségben megőrizte a forradalmi szocializmus emlékét a világ egyetlen Lenin-múzeuma. Az intézmény a hagyományos munkásosztály fellegvárának számító Tamperében található, és a világ minden részéről vonzza a látogatókat. A helyi jobboldaliak kritikával illetik a múzeumot, azt állítva, hogy az elhomályosítja a kommunizmus áldozatainak emlékét, és az általuk a történelem egyik ördögi figurájaként számon tartott Lenin kultuszát tartja életben. Az igazgató némi joggal így védte a múzeum létjogosultságát: a múzeumban őrzött és kiállított képek és egyéb tárgyak a Finnország függetlenségét 1917-ben elismerő okmányt szignáló politikust mutatják be, ennek az eseménynek a dokumentálására szentelték tehát a múzeumot, amely így tiszteletteljes gesztus csupán, a finlandizálási gondolat propagálásának szándéka nélkül.¹³

Ötödik tézis. Amint a fenti példák is bizonyítják, az emberek érzelmileg erősen kötődnek a múlt egyes eseményeihez és bizonyos személyeihez, különösen ha a tévé és az internet útján férnek hozzá ehhez a múlthoz, ezek a médiumok ugyanis különösképpen fokozzák az érzékelés közvetlenségét. Érdemes lenne megvizsgálni, hogy miként befolyásolja ez a tény a public historyt. A tömegközlelési eszközök által teremtett és terjesztett emlékezet bensőségebb, és közel áll ahhoz, amit az emberek magukban (vagy a családi körben) dédelgetnek mint saját emlékeket, ezáltal a nemzeti múlt fontosnak tartott eseményeiről. Vajon az ennek a magyarázata, hogy az emberek rendszerint szkeptikusak a külső forrásból érkező sugalmazásokkal szemben, vagy egyszerűen a csendes tiltakozás nyilvánul meg ezáltal a túlpolitizált public historyvel szemben? Finnországban meglehetősen magasra értékelik a helyi, a falusi és a családi történelem értékét, számos amatőr történész kutatja az idős emberek emlékeit, amelyek lassanként kezdenek feledésbe merülni. A II. világháború veteránjai még mintegy 20 000-en vannak manapság, az ő emlékeiket „perdöntő bizonyítéknak” tartják az interjúkészítők, amikor arra a kérdésre keresik a választ, mit jelentett valójában a háború érzelmi tekintetben.

Hatodik tézis. Bizonyításra vár a hipotézis, miszerint egyes érdekcsoportok „kisajátítják” maguknak a public historyt, hogy irányítsák és manipulálják az emlékezet teremtését. Finnország példájánál maradva, a nemzeti történelem úgynevezett konszenzusos, pozitív interpretációja volt a mérvadó – legalábbis az ezredfordulóig – a public history egyes fórumain. Finnország 1995 utáni

12 Az orosz álláspontra ld. Estonians Want to Vandalise Monument. Russia Today 2007. febr. 27.

13 *Ilkka-Pekka Heiskanen*: Lenin-pyhiinvaeltajan opas. Suomi (1991) 4–5. sz.; *Elina Heino*: Lenin-museo: suosittumpi kuin jääkiekkomuseo. Uo.

„európaizálása” hozott magával némi változást e téren. Számosan kifogásolták az addig uralkodó, a nemzet és az állam „sikerét” túlhangsúlyozó beállítást. E felfogás azt sugallta, hogy „Oroszország »elmaradott« mezőgazdasági tartományából független, »progresszív« és áramvonalas jóléti társadalom” jött létre. Ennek az orszáгимázsának a tagadásaként számos alternatív történelemfelfogás, korábban elnyomott emlék került végül előtérbe. Legyen elég rámutatni négy példára: 1. a finnországi cigányok történetére, akiket erőszakkal térítették át a kereszténységre, amikor különleges nevelőtáborokba gyűjtötték őket az 1960-as években; 2. a mintegy 70 000 finnországi háborús árva történetére; (3) a Svédországba szállított mintegy 10 000, úgynevezett háborús gyermek elbeszéléseire és 4. azoknak a nőknek az élettörténeteire, akik német katonákba szerettek bele Lappföldön a második világháború végén (lappföldi háború), és ezért nem vették többé emberszámba őket Finnországban. Egy sor olyan gesztusra is sor került, ami a megbékélést, az egyetértésre jutást, sőt a megbocsátást segítette elő.¹⁴ Az említett, korábban hosszú időn át diszkriminált csoportok pedig lehetőséget kaptak végre, hogy megszólaljanak a saját hangjukon. Továbbra is kérdéses marad azonban, hogy a demokratizálódás, amely segített az alternatív (a kisebbségi) vélemények meghallgatásában, és abban, hogy ezeket a visszaemlékezéseket is megörökítsék végre, mennyiben változtatta meg az adott alternatív vagy kisebbségi csoport identitását. Másképp fogalmazva, meg szeretnének vajon szabadulni az érintett körök a saját történelmüktől, hogy elfelejthessék múltjuk zord és lehangoló epizódjait? Érdekes kutatási területévé válhatna ez az oral és a memo-history (a megemlékezéstörténet) művelői számára.

Az emlékbeszéd mint a memo-history kutatási területe

Tanulmányunk második része a public historyval kapcsolatos kutatások elhanyagolt témáját, az emlékbeszédekben kifejezett, általuk megőrzött és átdolgozott emlékezés jelenségét vizsgálja. Ez a finnországi emlékezettanulmányok ma legmodernebb kutatási ága, amit a Finn Akadémia anyagi támogatásával és a Jyväskyläi Egyetem szervezésében külön kutatási projekt fog át.

A kiindulópont így szól: a nacionalizmus egyik közkeletű tétele szerint, ha adott nemzet híján van a (kollektív) emlékezetnek, tartósan nem létezhet, hamarosan feledésbe merül, majd pedig elpusztul. Minél szebbek az ilyen emlékek, annál jobb a nemzetnek. A patriotizmus a múltban és a jelenben egyaránt az emlékeken nyugszik, amiket ezért ápolni kell. Így aztán, minden dekonstruáló erőfeszítés dacára, az emlékezet varázslatos hatása fennmarad, ha máshol nem, akkor a populista és a neonacionalista diskurzusokban. Ha a legélénkebb emlékeket azokhoz a konkrét dolgokhoz lehet társítani, amelyek a nemzet számára meghozott áldozattal kapcsolódnak egybe, annál jobb. Ez a konkrét létező épp-

¹⁴ Vö. *Paul Ricoeur: Memory, History, Forgetting*. University of Chicago Press, Chicago–London, 2004. passim.

úgy lehet egy nemzeti intézmény, mint egy ünnepelt személy, egy hős, egy „lángoszlop” vagy egy bölcs, aki nevelte a nemzetét, és példát mutatott mindenkinek, aki tagja a nemzetnek. Erre a személyre minden bizonnyal érdemes lesz emlékezni, az emléket rendszeresen ismétlődő emlékező aktusok tartják tehát életben, melyek egyik legfontosabbika az emlékbeszéd. Mivel ezek a megnyilatkozások a maguk módján mind a nemzetet reprezentálják, a „banális nacionalizmus” kifinomult módon artikulált eseteiként is felfoghatjuk őket.¹⁵

Nem ok nélkül való tehát, ha tanulmányozni kezdjük ezeket a hazafias és nemzeti emlékeket, különös gondot fordítva a nemzet nevelőiként feltüntetni szokott kimagasló személyiségekkel és intézményekkel összefüggő emlékekre. Ezt követően kezdhethetünk el csupán foglalkozni a kultikus gyakorlatokkal és a kultuszok egyes rendszereivel, amelyek azzal a funkcióval épülnek be a fentiekben definiált public historyba, hogy felmagasztosítsák, imádat tárgyává tegyék a fenséges intézményeket és személyiségeket a szorosan vett panteonizáció folyamatában.¹⁶

Bizton kijelenthető, a nemzeti emlékezet teremtésének, a nemzeti emlékezet kultúrájának igazán markáns műfaja az emlékbeszéd, melynek a keletkezése és a nyilvános előadása egyaránt kommunikatív aktusként határozható meg. A műfajt Finnországban legújabban a néhai konzervatív parlamenti képviselő, Harri Holkeri temetésén képviselte a legmagasabb mai állami tisztségviselők (Tarja Halonen államelnök és Jyrki Katainen miniszterelnök) szájából elhangzott hazafias/nacionalista historizáló beszédek sora valóban ékesszóló módon. Olyan beszédaktusoknak tekinthetjük ezeket az emlékbeszédeket, amelyek nem csak a kellő tiszteletadás hangján szólnak a „nagyságokról”, a bölcseskről, az államférfiakról, a háborús hősookról vagy egyéb kultikus alakokról (művészekről, tudósokról). Ezek a megnyilatkozások az adott személy által beteljesített, tágabban „nemzeti” misszió vízióját is erőteljesen megjelenítik a közönség előtt. Különösen szembetűnő az a sajátos beszédhelyzet, amelyben a szónok: a) értelmezi a kor (nacionalista, neonacionalista, hazafias) ethoszát; b) végrehajtja a beszédaktust; c) előkelő viselkedést tanúsít; d) megpróbálja elnyerni a közönség kegyét; e) felmagasztalja a halottat (laudáció); f) az érzelmek epidiktikus (hivalkodó) felerősítésével szolgál; g) gyakran költői pózba is helyezkedik.

Ezeket a megfontolásokat egyaránt tekintetbe kell venni ahhoz, hogy megmagyarázhassuk és megérthessük azokat az eszközöket, melyekkel például egy személy emlékét vagy a személyi kultuszt megalkotják, majd generációkon át

15 Billig, M.: i. m. (2. jz.) 6.

16 Ezen elméleti belátások részben a következő szövegeken alapulnak: *Halmesvirta, A.–Vilkuna, K. H. J.*: i. m. (* jz.); *Porkoláb Tibor*: Közösségi emlékezet, ceremonialitás, panteonizáció. Szempontok az emlékbeszéd műfajának vizsgálatához. In: *Kultusz, Mű, Identitás*. Szerk. Kalla Zsuzsa–Takáts József–Tverdota György. Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp., 2005. (Kultusztörténeti tanulmányok 4. – A Petőfi Irodalmi Múzeum könyvei 13.) 56–88.; Editor’s Introduction. In: *Cultic Revelations. Studies in Modern Historical Cult Personalities and Phenomena*. Ed. Anssi Halmesvirta. University of Jyväskylä, Jyväskylä–Pécs, 2010. (Spectrum Hungarologicum 4.) 13–18.

életben tartják. A „nagy embernek” szentelt emlékbeszédek tartós hatását és változó kontextusait is érdemes vizsgálni, mivel általa ragadható meg csupán az adott politikai kultúrában jelentkező kommemorációs hangvétel.

Módszertani szempontból néhány hipotézis felállítását is meg lehet kockáztatni azt illetően, hogy mi valójában az emlékbeszéd. Nem más, mint 1. egy adott kor gondolkodásmódjának a dokumentuma, és ebben az esetben az eszmetörténet (intellectual history) eszközeivel tehető a közelebbi vizsgálat tárgyává; 2. olyasvalami, ami megmutatja számunkra, hogy mi volt a kortársak szemében a jelentősége egy adott személynek; 3. nem csupán a személyi kultusznak ad hangot, hanem felfedi a letűnt kor mérvadó szellemének és ideológiájának mint valamiféle vezéreszmének a kultikus értelmét is; 4. megerősíti a közönséget identitásában; 5. megfesti a „nagy ember” morális tartalommal telített portréját; 6. mint a public history és a memória-kultúra alkotóeleme független, pragmatikus funkcióra tesz szert magában a politikai kultúrában; 7. elmossa a határvonalat a hallgatóság és a szónok között (Én = Mi); 8. a hierarchia megszüntetésével a társadalmi homogenitás irányában hat; 9. újrateremti a személyi kultuszok folytonosságát azáltal, hogy a megemlékezés hagyományát továbbadja a jövőnek; 10. kifejezi a szónok elfogultságát; 11. számos megnyilatkozási módja ismert (panasz, megnyugtató, megbocsátás, feddés, vallomás stb.), melyek mind az érzelmek erőteljes kifejezésére hivatottak.

Az iménti lista további általánosításra is lehetőséget teremt. Az emlékbeszédek ünnepélyes aktusok, amelyek a történeti-politikai kultúra eltérő szintjein jelennek meg, így természetes, hogy e műfaj részét képezik a mindennapi temetési beszédek is, mint ahogy azok a megnyilatkozások is, amelyek a tudományos és kulturális társaságok éves találkozóin hangzanak el vagy amelyek a „nemzeti haladáshoz” és a hozzá foghatóan jelentős célokhoz felejtethetetlen módon hozzájáruló tudósokhoz, kutatókhoz, művészekhez stb. intézett megemlékezésekként fogalmazódnak meg.

Az emlékbeszédek kutatásában a 19. század elejéig mehetünk vissza, pontosan addig az időpontig, amikor az európai hazafiság átfordult nacionalizmusba; ez a folyamat természetesen ma is tart még. A kultuszok vizsgálati nézőpontja kínálja a jelenség megértésének a legkézenfekvőbb útját. Az emlékbeszéd a kultusz mondhatni végpontja vagy végső terméke, amely alig keltette fel azonban eddig a kutatók érdeklődését a hagyományok megalapítói, terjesztői, támogatói és éltetői, valamint újrateremtői iránt, holott mindig nagy elánal tanulmányozták a nacionalizmus eszmerendszerét és a nacionalista mentalitás különféle struktúráit. A kultuszok vizsgálata három fázisban végezhető, és az ennek megfelelő három típus mentén helyezhető kontextusba, úgymint 1. a nemzetépítés fázisában, midőn a nacionalizmus a kulturális újjáéledés gondolatából politikai nacionalizmussá válik a 19. század folyamán; 2. az agresszív nacionalizmus két háború közötti (1918–1939) fázisában, amikor a nacionalizmus a „másiktól”, az identitását fenyegető potenciális ellenségtől vagy a szomszédtól való rettegéssé alakult át, és mindinkább a „másik” becsméréssel és üldözéssel volt elfoglalva; 3. a II. világháborút követő fázisban, amikor a nemzet újjáépítésének és meg-

újításának célkitűzése optimizmust és reményt látszik kelteni. A három, egymástól elütő nacionalizmus sajátos gondolkodásmódja mély nyomokat hagyott a kultusz egyes reprezentációin, melyek tanulmányozásra érdemes kifejezési formákat öltenek. Ez a megközelítés azokat a tényezőket fedi fel, amelyek közvetlenül hatással voltak a nacionalizmus fejlődésére; ez ugyanakkor lehetővé teszi, hogy összehasonlítsuk egymással az egyes európai országok sajátos emlékezeti kultúráit és a külön nemzeti keretek között folyó emlékezetpolitikákat. Az ezen a nyomvonalon haladó kutatások elvezethetnek végül a kultuszteremtő folyamatok lehetséges gondolati modelljéhez.

Az itt bemutatott módszer a hazafiság és a nacionalizmus háttérében rejlő személyek (a „nagy emberek”) és intézmények (egyetem, iskola, az ismeretterjesztéssel foglalkozó társaságok) szerepére koncentrál. Az emlékbeszédek tiszteltetést és magasztalást fejeznek ki egy adott személy (vagy dolog) iránt, amit a meggyőződéses támogatók és rajongók is tanúsítanak irányukban. Ott keletkezik személyi kultusz, ahol valakinek (államfőnek, tudósnek, bölcsnek, közismert művésznek) hősiessége vagy más értelemben fennkölt imázst tulajdonítanak a tömegközlelési eszközökben, a propagandában vagy máshol, netán éppen az emlékbeszédekben. Olyan politikai kultúrát feltételez mindez, amely közvetlenül hozzájárul bizonyos ideológiák és politikai doktrínák létrejöttéhez, melyek érvényesülését az oktatás, valamint a szocializáció igénybevételével erősíti tovább, hogy meghatározott attitűdöket és a konform mentalitást mint olyat gyökereztesse meg végül.

Az emlékbeszédek figyelemreméltó hatással vannak a kommemoráció kultúrájára, amit a beszédaktusok tanulmányozásával párhuzamosan szintén fel kell tárni. A monumentumok emelése és a panteonizáció általános gyakorlata az emlékezet újraélesztését és felfrissítését szolgálja: gazdagítja és mondhatni „mozgásba” hozza a nacionalista és a neonacionalista ideológiát. Nem történik ekkor más, mint önmagunk ünneplése, aminek a nemzeti identitás erősítése a célja és egyúttal az eredménye. Ez a gyakorlat tehát monumentalizálja és az ünnepélyesség módján intézményesíti a nemzeti emlékezetet. A szónok ilyenformán a „cerémónia mestereként” működik közre (dicsérve és megjelenítve a testületet), az emlékbeszéd pedig az ennek leginkább megfelelő viselkedés eszközeként és alkotóelemeként fejt ki a hatását.

Következtetések

Az emlékbeszédek értelmezése során szem előtt kell tartani, hogy amikor ékes szóló tónusban elkészül egy szöveg egy bizonyos gondolatmenet kifejtése céljából, úgy kell azt olvasnunk, hogy belehelyezhessük a megemlékezés szerzői szándékába, a szöveg „születésének”, tehát a befogadásnak, a mozgósításnak a teljes narratív folyamatába, egy ennek megfelelő valamikori kontextusba. Ami egyúttal az a dialógushelyzet, melynek egyik oldalán a szöveg szerzője, a másikon pedig a befogadók közössége áll. Magát a kulturális környezetet a narratív folyamat uralja; az írott és a szóbeli elbeszéléseket éppúgy meghatározzák a

konvencionális viselkedési és formai szabályok, mint ahogyan maga a nyelvtan. A hallgatók (befogadók) mozgósításának szakaszában az emlékeknek szükségképpen egybe kell csengeniük a közösségi élet valóságával, az abban felhalmozott tudással és tapasztalatokkal, továbbá az értékek, az attitűdök és a normák adott rendszereivel. Az emlékbeszédnek a narrátor és a közönség számára jelentőségteljesnek, egyszersmind jelentéstelnek kell lennie, miközben hatást kell gyakorolnia a narráció jelenbeli pillanatára is, mint ahogyan a megemlékező funkciót is életben kell tartania a jövő érdekében.

Fordította: Péterfi András

ANSSI HALMESVIRTA–KUSTAA H. J. VILKUNA

PUBLIC HISTORY IN THE MAKING: A NEW METHODOLOGICAL
APPROACH TO STUDY MEMORY-BUILDING

This article presents an analytical scheme how to proceed with the study of public history, in the sense of public memory-building, in particular. It is divided into two parts: first, we put forward six arguments concerning the study of public history and memory-building in general and give a few examples, mainly from Finland but also from elsewhere in Europe and the wider world, and secondly, we propose a methodology to examine a special field of memory studies, that of memorial or commemorative speeches.

At first, it has been deemed appropriate to define the concept of public history. We understand by it non-academic history discourses or such discourses which use or abuse arguments and views on history in public for partisan, day-to-day political and ideological purposes (Cf. Jeremy Black, *Using History*. Hodder Arnold, London, 2005. "Introduction"). Instances of this are, for example, everyday history debates and quarrels in the media and politicians' high-flown declarations on history (one authoritative representative of the genre from Finland is the Presidential New Year's address on TV to the nation in which past, present and future are always nicely and neatly combined in a "success story" which transmits a positive message to the nation). More often than not, this rhetoric is an expression of the so called "banal nationalism" (Michael Billig's word) which covers the ideological habits and semantic usages that enable the established nations and the rhetoric of nationalism to be reproduced.

The second part of the article examines one neglected theme of public history studies, namely commemoration as expressed, preserved and reworked in memorial speeches. Interpretation of memorial speeches means that a text is made to reveal the arguments couched in eloquent persuasion, and we have to read them in the contexts of their intention, "birth" as it were, of commemoration in narrative process, potential reception, mobilization, and in dialogue between the receptors and the original author of the text. Cultural environment is regulated by the narrative process; written and oral narratives are defined by conventional, behavioral and formal rules as well as by the grammar. In the phase of mobilization memories had to meet the reality of community life, its accumulated knowledge and experience as well as the systems of value, attitudes and norms. The memory-speech had to be meaningful and sensible to the narrator and the audience, and it had to make an impact on the present moment of narration and it had to project a commemorative function into the future.